

UDK 94(497.6)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. listopada 2023.
Prihvaćeno: 24. rujna 2024.
<https://doi.org/10.59323/k.15.2.7>

Protukomunistički otpor u Hercegovini: djelovanje širokobrijeških križarskih skupina nakon likvidacije grupe Mariofila Mandića i kona- čan slom zdruge (1946. – 1947.)

Blanka Matković¹

Završetkom Drugoga svjetskog rata i uspostavom komunističke vlasti započelo je novo razdoblje suvremene hrvatske povijesti koje će biti obilježeno različitim oblicima represije, naročito prema onima koje je tadašnji komunistički režim doživljavao kao svoje neprijatelje. Među njima nisu bili samo oni koji su pružali vojni otpor novom režimu nego i njihovi pomagači, tzv. *jataci*. Unatoč tome, križarski pokret otpora preživjet će sve do početka 1950-ih godina, a aktivnosti križarskih skupina u tom će razdoblju zbog konfiguracije terena i demografskih obilježja naročito biti intenzivne na dalmatinskom i hercegovačkom prostoru. Utjecaj križarskih skupina posebno će biti snažan na prostoru Širokog Brijega o čemu svjedoče sačuvani dokumenti Komunističke partije Jugoslavije. Iako se počeci hrvatskog poslijeratnog protukomunističkog otpora u Hercegovini vezuju uz djelovanje Stjepana Sičaje Gegana na prostoru Rame, odnosno planine Vran, njegovom pogibijom težište će se djelovanja križara u Hercegovini prebaciti na širokobriješki teren gdje će zapovjedništvo nad križarima preuzeti Božo Mandić. Upravo je pod njegovim zapovjedništvom krajem lipnja 1946. osnovan Prvi hercegovački ustaški križarski zdrug. No, već u rujnu iste godine jugoslavenski će represivni organi uspjeti likvidirati jednu grupu spomenutog Zdruga čime će nanijeti težak udarac širokobriješkim križarima. Stoga će oni jesen 1946. provesti uglavnom pripremajući zimnicu te će se do početka proljeća

¹ dr. sc. Blanka Matković, Coventry, Ujedinjeno Kraljevstvo. E-pošta: blankamatkovic@gmail.com.

1947. mahom zadržavati u blizini sela u kojima su mogli računati na potporu mještana. U međuvremenu je krajem siječnja 1947. ubijen Božo Mandić. Početkom proljeća 1947. raštrkane preživjele križarske grupe se pod zapovjedništvom Benedikta „Benka“ Penavića počinju povezivati s namjerom uspostave novog Zdruga do čega je i došlo tijekom ljeta 1947. godine. No, širokobriješki križari su te trenutke dočekali malobrojni te su se zbog represije nad lokalnim stanovništvom teže opskrbljivali hranom i drugim potrepštinama. Oslanjajući se na dostupnu dokumentaciju u hrvatskim arhivima, rad se fokusira upravo na razdoblje od kraja 1946. do pogibije Benka Penavića krajem 1947. godine.

Ključne riječi: Hercegovina, križari, protukomunistički otpor, Široki Brijeg, Zdrug.

Uvod

Završetkom Drugoga svjetskog rata i uspostavom komunističke vlasti započelo je novo razdoblje suvremene hrvatske povijesti koje će biti obilježeno različitim oblicima represije. Iako je ta represija dosegla svoj vrhunac nakon jeseni 1944. kada su se masovni zločini događali diljem Hrvatske, odnosno kulminirala križnim putevima i masovnim egzekucijama u ljeto 1945., u narednim godinama nastavit će se progon onih koji su doživljavani kao „narodni neprijatelji“, odnosno neprijatelji novouspostavljenog režima. O razmjerima zločina govori podatak da je u bivšoj Jugoslaviji stradalo najmanje 200.000 Hrvata, od čega oko 64.000 u Bosni i Hercegovini, i to ponajviše krajem nakon završetka Drugoga svjetskog rata.²

Unatoč razmjerima zločina, spomenuti su događaji sve do dezintegracije bivše Jugoslavije bili obavijeni velom tajne, a objektivna znanstvena istraživanja onemogućena. Ovo se također odnosi na sve oblike protukomunističkog otpora počevši od križarskih skupina koje se počinju organizirati krajem 1944. do različitih organizacija, naročito studentskih, u kasnijim godinama.³ Pokušaji vojnog protukomunističkog otpora koje je obilježilo djelovanje križarskih skupina bit će okončani tek šest godina nakon završetka Drugog svjetskog rata, odnosno zarobljavanjem duvanjskog križara Mirka Kapulice 1950. te uhiće-

2 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 632-633.

3 Vidi: Wolfy Krašić, *Hrvatski pokret otpora*, Zagreb, 2018.

njem imotskoga križara Nedjeljka Piplice 1951. godine. Aktivnosti navedenih skupina u tom će razdoblju zbog konfiguracije terena i demografskih obilježja naročito biti intenzivne na dalmatinskom i hercegovačkom prostoru.

Prema podatcima Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), nakon završetka rata na prostoru Bosne i Hercegovine zadržalo se oko 16.000 pripadnika poraženih vojnih formacija uključujući 6.000 ustaša.⁴ Radelić pak ističe da je teško utvrditi broj bosanskohercegovačkih križara, ali ih je nakon završetka Drugog svjetskog rata ondje vrlo vjerojatno bilo više od 1.000.⁵ Prema podacima Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-a), „odmetnika“ je do kraja 1945. bilo oko 2.700, a jugoslavenske vlasti su očekivale njihovo potpuno uništenje tijekom zime.⁶ Procjena je bila preuranjena, pa se na istom području tijekom 1946. vjerojatno zadržavalo još oko 1.500 gerilaca⁷, a križarskim skupinama pristupali su novi križari. Tako su se, primjerice, 1946. godine 24 mladića iz Širokog Brijega pridružila križarskim skupinama, a velik dio naroda ih je podržavao unatoč masovnim uhićenjima i ubojstvima.⁸ Štoviše, na sjednici Sreske konferencije KPJ u Širokom Brijegu održanoj 3. siječnja 1946. pročitana je „Politički referat“ u kojemu je istaknuto da je „rad ustaških zlikovaca omogućen i velikom podrškom pojedinih katoličkih svećenika, koji imaju vrlo jak uticaj u ovom narodu“, a koji „preko ispovjedi nagovaraju ljude da podpomažu materijalno ustaše – križare i da bježe k njima u šumu“. Navedeno je i masovno nošenje križeva u muškaraca i žena uz napomenu da je „jasno da ti svi koji nose križeve na prsima su povezani sa ustaškim bandama – križarima“ koji su na kapama uz slovo „U“ nosili i križ „nazivajući sami sebe križarima i borcima za vjeru i Krista“.⁹ Uslijedila je masovna represija u kojoj će zbog pomaganja križarima samo na prostoru Širokog Brijega biti uhićena 301 osoba, a ukupno je za djela političkoga karaktera osuđeno 508 Širokobriježana.¹⁰

Na zasjedanju Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 28. ožujka 1947. Aleksandar Ranković izvijestio je da se u razdoblju od 1. ožujka 1946. do 1. ožujka 1947. predalo 1.179 gerilaca, a ubijeno

4 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 635.

5 Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, 491.

6 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 637.

7 Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, 495.

8 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 650.

9 *Isto*, 655.

10 *Isto*, 650.

ih je ili zarobljeno 3.467.¹¹ Na prostoru FNRJ se 1. ožujka 1947. nalazilo još 1.758 gerilaca, od kojih 643 u BiH i 337 u Hrvatskoj, ali će do kraja 1948. taj broj znatno opasti.¹² No, Radelić ističe da je broj gerilaca na području BiH ostao uglavnom nepromijenjen tijekom 1947., a među 1.320 tadašnjih gerilaca bilo je i oko 500 ustaša.¹³ Sudeći prema izvješću radne grupe koju je u veljači 1948. Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) poslao u Hercegovinu, ondje su u tom trenutku još uvijek postojali „ostaci bandi“, a do druge polovine 1947. ih je bilo jako mnogo uključujući 50 do 60 ljudi u širokobriješkom kotaru.¹⁴ Iz dokumenata Uprave državne bezbjednosti (UDB-e) za NR BiH doznaje se i to da je u razdoblju od 1945. do 1. svibnja 1959. na tom prostoru ubijeno 5.098 gerilaca među kojima i 1.914 ustaša, a osuđeno je 2.452 gerilaca, od kojih 1.228 ustaša te 12.861 pomagač, odnosno „jatak“.¹⁵

Na hercegovačkom prostoru upravo je prostor Širokog Brijega bio jedno od žarišta križarske aktivnosti. Naime, prema podacima Općinskog komiteta KPJ Široki Brijeg, dolaskom partizana se oko 800 ljudi povuklo u šume. Iako se nakon amnestije 1945. i 1946. veći broj predao, 87 osoba koje su bile organizirane u 13 grupa ostalo je u šumama.¹⁶ Drugi izvori govore o 150 širokobrijeških križara koji su odbili amnestiju od kolovoza 1945. zbog izričite zabrane zapovjednika Bože Mandića.¹⁷ Širokobriješke križarske skupine bile su među najaktivnijima, a njihovo je djelovanje povezano s aktivnostima križara na prostoru do Vran planine na sjeverozapadu, Brotnja na jugoistoku te onih na području između Posušja i Tomislavgrada na zapadu odakle se održavao i kontakt s križarskim skupinama s hrvatske strane granice, naročito na području planine Kamešnice i Imotske krajine.

Iako su se križarske skupine na prostoru Širokog Brijega održale do 1951.¹⁸, rad će se fokusirati na razdoblje neposredno nakon likvidacije skupine Mariofila Mandića u rujnu 1946. do ubojstva Benka Penavića krajem 1947. godine s naglaskom na ponovnu uspostavu križarskog Zdruga u ljeto 1947. godine. U

11 *Isto*, 635.

12 *Isto*, 635.

13 Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, 495.

14 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 664.

15 *Isto*, 636.

16 *Isto*, 650.

17 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 111-112. HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

18 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 651.

tom razdoblju, dakle nakon neuspjelog pokušaja uspostave zračne veze s emigracijom i likvidacije jedne skupine križara na brdu Mosor u rujnu 1946., oslabljeni širokobriješki križari povlače se u svoja skrovišta i pripremaju za zimu. Dolaskom proljeća 1947. preživjele raštrkane grupice širokobrijeških križara nastoje se povezati i obnoviti hercegovački križarski zdug koji će pod napadima jugoslavenskih represivnih organa doživjeti konačan slom u jesen 1947. godine. Krajem te godine i početkom 1948. zarobljena je većina preživjelih širokobrijeških križara čim je najvećim dijelom okončan oružani protukomunistički otpor na širokobriješkom području iako će se pojedini križari i brojčano male križarske skupine nastaviti skrivati do 1951. godine. Stoga je u radu cilj prikazati pokušaje povezivanja i reorganiziranja tijekom 1947. i na temelju sačuvanih iskaza zarobljenih širokobrijeških križara koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu.

Kratki pregled djelovanja hercegovačkih križara na prostoru između Vran planine i Čapljine do likvidacije skupine Mariofila Mandića u rujnu 1946. godine

Kako je prethodno istaknuto na primjerima Mirka Kapulice i Nedjeljka Piplice, križarske su se skupine najduže održale upravo na prostoru Dalmacije i Hercegovine. U Hercegovini su se križari kretali na nepristupačnim područjima vezanim uz planinske masive Čvrsnice, Ljubuše, Raduše i Vrana, a često su se povezivali s onima u srednjoj Dalmaciji koji su utočište potražili na Biokovu, Kamešnici i selima Imotske krajine. Primjerice, hercegovački križari Benedikt Penavić zvani Benko, Mariofil Mandić, Božo Mandić i drugi navodno su jedno vrijeme proveli u križarskoj skupini imotskog križara Ivana Nenadića iz Gornjih Vinjana, a kada su bili ugroženi na prostoru Imotske krajine, prebacili su se na Vran i pridružili Mirku Kapulici.¹⁹ Tako je već od najranijih dana organiziranog protukomunističkog otpora na spomenutom geografskom području uspostavljena bliska veza između dalmatinskih i hercegovačkih križara koja će se održati do samog kraja djelovanja križarskih skupina na tom prostoru. Zahvaljujući navedenim okolnostima, tijekom „križarskih godina“ djelovanje će se brojnih križarskih skupina ispreplitati što, uz skromnu količinu dostupnih arhivskih dokumenata, čini ovu tematiku još većim istraživačkim izazovom.

¹⁹ Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 640-641.

Počeci hrvatskog poslijeratnog protukomunističkog otpora u Hercegovini vežu se, kako ističe Radelić, uz ime Stipana Sičaje Gegana, koji se odmetnuo već u travnju 1944. godine.²⁰ Uz spomenutog Mirka Kapulicu i širokobriješkog križara Božu Mandića, Sičaja je bio jedan od najpoznatijih križara u Bosni i Hercegovini.²¹ Prije Drugog svjetskog rata Sičaja je bio član Hrvatske seljačke stranke (HSS), a tijekom rata jedno se vrijeme nalazio na čelu općinskog narodnooslobodilačkog odbora (NOO) u Šćitu. Nejasno je zbog čega je napustio odbor i organizirao miliciju s oko 400 pripadnika koja je branila hrvatska sela u Rami, no najčešće objašnjenje je da se Sičaja usprotivio politici KPJ i „novom turskom zulumu“.²² Prema navodima zarobljenog križara Ivana Pavkovića „Penavušića“ iz Izbična koji se skrivao zajedno s još nekoliko mještana, može se zaključiti da je Sičaja nastojao okupiti što veći broj onih koji su se skrivali pred novim vlastima. Tako su njegove patrole tijekom 1945. stupale u kontakt s manjim skupinama bjegunaca poput Pavkovićeve i pozivali ih da im se pridruže.²³ Sudeći prema pismu koje je Stjepan Sičaja uputio Mirku Sičaji, a koje su otkrile postrojbe Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), Sičaja je održavao veze s Kapulicom s kojim je bio „jučer“ i s kojim je „sve u redu“.²⁴ Iako je Sičaja djelovao na Vranu, gdje je imao svoje sjedište²⁵, čini se da je održavao i kontakte na prostoru oko Konjica.²⁶ Ubijen je u Zlopolju na obroncima Ljubuše 8. studenog 1945. godine.²⁷ Nakon njegove pogibije krajem 1945. Vran je nastavio biti jedno od ključnih utočišta hercegovačkih križara koji su zaklon povremeno nalazili u nekadašnjim Sičajinim skrovištima, a prehranjivali su se i, među ostalim, zahvaljujući Sičajinim skladištima hrane.²⁸ U međuvremenu su se neposredno nakon Sičajine pogibije ostali križari predali ili priključili drugim križarskim skupinama.²⁹ U nadolazećem razdoblju kao hercegovački križarski vođa će se isprofilirati upravo Božo Mandić koji je ubijen u siječnju 1947. na Čvrnsnici i o kojemu će kasnije biti više riječi.

20 Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, 492.

21 *Isto*, 492.

22 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 639.

23 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

24 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 638.

25 Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, 492.

26 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 638.

27 *Isto*, 639.

28 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

29 Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, 492.

O djelovanju Sičajine skupine u literaturi objavljeno je veoma malo podataka. Nešto više podataka dostupno je u izjavama križara koje se čuvaju u hrvatskim arhivima, a na temelju kojih je moguće dati prikaz spajanja i raslojavanja križarskih skupina na prostoru od Vrana do Čapljine tijekom 1945. koje će rezultirati stvaranjem novog najsnažnijeg križarskog uporišta na Čvršnjici. Tako se iz izjave Ivana Milasa iz Čapljine doznaje da se početkom srpnja 1945. priključio Sičajinoj križarskoj skupini koja je u tom trenutku navodno brojala oko 220 ljudi, a nazivala se Druga bojna Hrvatske divizije „Kralj Tomislav“.³⁰ No, uslijed operacija jugoslavenskih postrojbi skupina se prema Sičajinoj naredbi raspršila da bi izbjegla zarobljavanje.³¹

Čuvši da se „tamo nalaze naši“, Milas se uputio na Čvršnjicu gdje je zatekao križare Niku Vladića i Mirka Kapulicu sa skupinom od oko 60 pripadnika. Njima se priključio i zastavnik Beljo sa svojom satnijom koja je također brojila između 50 i 60 ljudi. Pojedinci su predložili da se na Vranu formira jedna jaka križarska skupina.³² No, ovu ideju odbio je Kapulica koji je održao govor i predložio da se križari reorganiziraju u manje skupine zbog lakšeg izbjegavanja zasjeda te da svaka skupina preuzme kontrolu određenog područja.³³ Kako su se križari s tim prijedlogom složili, Milas je trebao biti priključen križarskoj skupini Nike Vladića od oko 50 pripadnika čiji je zadatak bio kretati se na terenu Ladina – Bogodol – Goranci – Planinica i Drežnica. Skupina je imala svoj manevarski prostor i sjedište, a preko kurira trebala je održavati kontakte s ostalim grupama.³⁴ Dolaskom iznad Ladine u Čabulji Vladić je predložio povezivanje s četnicima u istočnoj Hercegovini što su pojedini križari odbili te su na čelu s Milasom odlučili uputiti se na teren Brotnja. Time se od širokobriješke križarske skupine odvojila Milasova skupina od desetak pripadnika.³⁵ U međuvremenu se na području oko Međugorja krila križarska skupina na čelu s Grgom Vasiljem zvanim Kekušić. Istovremeno se na sektoru Ladina – Bogodol – Goranci – Bile i Planinica, te Drežnica i Raška Gora kretala 15-člana skupina

30 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

31 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

32 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

33 HR-DAS-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Ivice Milasa, Izjava Ivana Milasa, 5. 9. 1946.

34 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

35 HR-DAS-409-SUP za Dalmaciju, Dosje Ivice Milasa, Izjava Ivana Milasa od 5. 9. 1946.

Nike Vladića, a na području Širokog Brijega djelovala je skupina pod zapovjedništvom Bože Mandića, koji se odbio predati kod Bleiburga i vratio se u Hercegovinu s „određenim političkim ciljevima i ambicijama“.³⁶ Osim toga, na području Hrasna, Kruševa i Prenja u stolačkom kraju do Bregave oformljena je skupina Vicka Boškovića Krakića zvanog Velež s oko deset članova. Ta je skupina održavala kontakte s križarskom skupinom zvanom „Bjelave“ koja se kretala između Slanog, Zavale i Ravna, kao i s križarima iz Hutova i Konavala.³⁷

Ovi podaci upućuju na to da je tijekom 1945. nakon napada jugoslavenskih postrojbi na Sičajinu skupinu u Vranu započelo raslojavanje križarskih grupa koje su se odvojile od Sičajine skupine, a što je posljedično dalo zamah razvoju brojnih novih manjih samostalnih skupina na širem hercegovačkom prostoru. Ovakav pristup bio je potaknut stavom Mirka Kapulice da samo takvom organizacijom križarske skupine mogu opstati izbjegavajući masovno okupljanje na jednom terenu. Unatoč tome, skupine su ostale blisko povezane i u čestom kontaktu na što upozoravaju i događaji s kraja 1945. godine kada se Milasova skupina privremeno spojila s Vladićevom, a pri zajedničkom napadu na vozilo u kojemu su se nalazili pripadnici OZN-e ubijen je Dejan Čapin, bivši četnik koji je pristupio partizanima i postao zapovjednikom zatvora Čelovina u Mostaru.³⁸ Kontakti su održavani i tijekom 1946. godine. Naime, tog je travnja Milasova skupina naišla na širokobriješke križare Mariofila Mandića i Zlatka Čavara pa se na njihov prijedlog uputila u Donji Crnač na sastanak s Božom Mandićem i Benediktom Penavićem zvanim Benko. Ondje su zajedno proveli desetak dana tijekom kojih je Milas imao priliku razgovarati s Božom Mandićem od kojega je doznao o kretanju još jedne veće križarske skupine na prostoru između Posušja, Imotskog i Sinja.³⁹ Prema Milasovim riječima, u tom trenutku nije bilo govora o formiranju križarskog zdruga. Mandić mu je tek spomenuo da vodi registar osoba iz širokobriješkoga kotara koji posjeduju oružje s namjerom da im se u odgovarajućem trenutku obrati i zatraži njihovu potporu, a u selu Ljubotiću skrio je teško naoružanje.⁴⁰ Iako se iz ovakva pristupa daje naslutiti težnja

36 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 650.

37 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa, 7.9.1946.

38 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 662-663.

39 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

40 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnik sa saslušanja Ivana Milasa, nedatirano.

prema sveobuhvatnijem djelovanju, ovo će se ipak pokazati kobno. Naime, u jednoj od brojnih kaznenih ekspedicija pripadnici UDB-e i KNOJ-a zarobili su 15. srpnja 1946. arhiv tada netom osnovana Prvoga hercegovačkoga križarskog združa kojim je zapovijedao upravo Mandić. Ovo je agentima UDB-e omogućilo uvid u identitet pripadnika širokobriješke protukomunističke gerile, njihova kodna imena, jatake u selima, tajno sporazumijevanje i štošta drugo, pa su upravo na temelju tih podataka pripadnici UDB-e razradili operacije njihova likvidiranja.⁴¹

U skladu s dogovorom s Mandićem, Milasova skupina vratila se na sektor Brotnja ne bi li time lakše izbjegli sukobe s vojskom, iako se u slučaju izrazito nepovoljne situacije ta skupina trebala vratiti k Mandićevoj.⁴² U međuvremenu je Okružni komitet KPJ Za Hercegovinu poslao 22. travnja 1946. iz Mostara okružnicu kotarskim komitetima, u kojoj zaključuje da je partijsko rukovodstvo „postavilo pitanje uništenja bandi, kao najozbiljniji zadatak u ovom periodu pred sve naše partijske organizacije (...) ali je sve ostalo bez uspjeha do sada, a to svjedoče najbolje rezultati“.⁴³ Štoviše, „Okružni komitet je nastojao preko Divizije narodne obrane i OZN-e objediniti te akcije, da se stvori suradnja, a da ove akcije potpomogne u punoj mjeri partijska organizacija na terenu“.⁴⁴ No, „iz svih dosadašnjih izvještaja vojska nije nigdje naišla na podršku partijske organizacije“, a posebno je kritizirana partijska organizacija u Širokom Brijegu.⁴⁵ Također je naglašeno da narod treba angažirati i odgajati ga „u duhu uništenja posljednjih ostataka bandi - fašističkih pomagača“.⁴⁶ Navodi iz citiranog dopisa otkrivaju koliki su izazov jugoslavenskim vlastima u prvim poslijeratnim godinama predstavljali pristaše hrvatskog protukomunističkog otpora. U nadolazećim mjesecima lokalno stanovništvo suočavat će se sa sve većim terorom o kojemu je izvijestio Sreski komitet KPJ Široki Brijeg u dopisu od 17. lipnja 1946. godine.⁴⁷

U međuvremenu nove su represalije nagnale Milasovu skupinu da se u lip-

41 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 115.

42 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

43 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 651.

44 *Isto.*

45 *Isto.* Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 116.

46 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 651.

47 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 118.

nju 1946. prebaci istočnije kod prebilovačkih četnika. Ondje je doznao da se skupina Vicka Boškovića Krakića u međuvremenu prebacila preko Neretve pa je pretpostavio da je ta skupina zapravo otišla prema Širokom Brijegu na sastanak s Božom Mandićem kojega je Bošković poznao od ranije.⁴⁸ Ono što Milas nije znao je da su upravo su u tom razdoblju, odnosno krajem lipnja 1946., Božo Mandić i Marko Lončar sazvali sastanak svih pripadnika protukomunističke gerile na području zapadne Hercegovine kod Šantića Lokve u Dabilu (selo Crnač) gdje su se križari oslanjali na jatake koji su ih hranili. Ondje je u kolibi Jure Šantića 27. lipnja 1946. osnovan Prvi hercegovački ustaški križarski zdruk: I. hrvatska divizija „Kralj Tomislav“ na čelu sa satnikom Božom Mandićem. Sastanku nije prisustvovala skupina Nike Vladića, a novoosnovani zdruk uglavnom se sastojao od križara iz Širokog Brijega.⁴⁹ Mandić se obratio okupljenim križarima istaknuvši veze s inozemstvom, Zagrebom, Banja Lukom, Sarajevom i Mostarom uz napomenu da postoji neki centar u Zagrebu koji održava kontakt s inozemstvom i da on od tog centra preko Sarajeva i Mostara dobiva upute za rad.⁵⁰ Dalje je istaknuo da je nemoguće boriti se protiv vlasti bez vojne organizacije zbog čega je potrebno stvoriti jedno zapovjedništvo koje bi izdavalo naređenja i ostale upute za borbu protiv komunista. Predložio je naziv ustaško-križarski zdruk, a njegov prijatelj Benko Penavić istaknuo je kako bi upravo Mandića kao najškoloranijeg i najstarijeg ustaškog časnika trebalo izabrati za zapovjednika. Zdruk je trebao biti podijeljen u bojne od kojih je svaka bila podijeljena u dvije satnije. Zapovjednikom I. bojne s ukupno 14 pripadnika među kojima je bio i Vinko Škrobo imenovan je Niko Vladić. Marko Lončar preuzeo je zapovijedanje II. bojnom s ukupno 16 križara, a zapovjednikom III. bojne s 12 pripadnika među kojima se nalazio Mariofil Mandić postao je Benko Penavić.⁵¹ Zapovijedanje IV. bojnom preuzeo je Stipica Brekalo zvani

48 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

49 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 118. HDA, HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947. HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 22.3.1948.

50 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 22.3.1948.

51 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 118. HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

Nević.⁵² Zdrug nije imao stožer, a uz Božu Mandića vodstvo Zdruga kao zamjenik zapovjednika preuzeo je Benko Penavić uz pobočnika Stojana Zovku. Zaključeno je da se Božo Mandić kao zapovjednik kreće s II. bojnom Marka Lončara.⁵³ Početkom srpnja 1946. Zdrug je tako brojio četiri bojne s ukupno 42 pripadnika. Prema nekim podacima, tijekom iste godine zdrug je uspio okupiti 150 pripadnika, a glavnim operativcem postao je Benko Penavić.⁵⁴ Nekoliko tjedana nakon osnivanja Zdruga, na savjetovanju članova KPJ utvrđeno je da je partijska organizacija doista zakazala u vezi s pitanjem uništenja križarskih skupina na tom terenu, čime su potvrđeni navodi iz partijskog dopisa iz travnja iste godine. Razrađena je strategija konačnog obračuna s hercegovačkim križarima koja će se znatno oslanjati na novoformirane dobrovoljačke milicije sastavljene od članova KPJ, kandidata za članstvo i članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).⁵⁵

Dok se u Hercegovini osnivao križarski Zdrug, Milasova skupina prebacila se na prostor između Vida i Gabele na kojemu će nastaviti djelovanje do njihovog zarobljavanja početkom rujna 1946. godine. Upravo je ondje Milas doznao od novopridošlih križara da je u Hercegovini formiran zdrug pod zapovjedništvom Bože Mandića. Milasu je također rečeno da ga Mandić ima namjeru pozvati sa zadaćom da formira dodatnu bojnu u okviru spomenutog zdruga.⁵⁶ No, taj plan nije realiziran jer je početkom rujna 1946. Milasova skupina likvidirana, a Milas zarobljen. U međuvremenu se u ljeto 1946. kompletan Zdrug nalazio u Gostuši (Gornji Gradac) gdje je Mandić obaviješten da je u Risovac stigao ustaški bojnič Ante Vrban s kojim se sastao nekoliko dana kasnije. Vrban se zato uputio u smjeru Bugojna, a Mandić je nakon povratka u Čvrstnicu obavijestio križare da je Vrban došao prema Pavelićevom naređenju s ciljem da se križari što bolje organiziraju ne bi li moral svojih pristaša održali na visokoj razini. Osim toga, Vrban je Mandića imenovao zapovjednikom oružanih snaga zapadne Hercegovine te je obećao uspostavu zračne veze kojom bi se križarima

52 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 112-115.

53 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

54 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 112-115.

55 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 117.

56 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

iz Italije dostavljala pomoć u hrani, odjeći i streljivu. Prema Mandićevim riječima, križari su od tog trenutka trebali imati kontakt s inozemstvom, a naknadno i radiostanicu. Mandić se zatim sa skupinom križara uputio na Čvrscopicu zbog ostvarivanja zračne veze s Italijom, kako je dogovoreno s Vrbanom. Križari su na jednoj visoravni postavili znakove za zrakoplove, no oni se ni nakon dogovorenog vremena nisu pojavili.⁵⁷

U međuvremenu je svega dva tjedna nakon Milasova uhićenja, UDB-a postigla još jedan značajan uspjeh u eliminaciji hercegovačke protukomunističke gerile. Naime, zahvaljujući izdaji zarobljenog imotskoga križara Petra Mikruta, komunistički represivni organi su na brdu Mosor iznad Širokog Brijega pobili desetericu širokobrijeških križara među kojima je bio i Mariofil Mandić.⁵⁸ Akcija je pripremljena u Sarajevu gdje su u drugoj polovici kolovoza 1946. na Ilidži posebno obučavana trojica oficira UDB-e, deveterica pripadnika KNOJ-a i dva radiotelegrafista pod zapovjedništvom Teufika Selimovića Budonija, brata književnika Meše Selimovića.⁵⁹ Pripadnici ove skupine morali su svladati ustašku vojnu terminologiju, običaje zapadne Hercegovine, molitve i osobne životopise križara. Cilj je bio infiltrirati se među lokalno stanovništvo i stupiti u vezu s jatacima koji će ih odvesti zapovjednicima širokobrijeških križara, a sve to pod krinkom da su ih u Hercegovinu poslali Amerikanci kako bi pripremili oružani ustanak protiv komunističke vlasti. U Širokom Brijegu uspjeli su stupiti u kontakt s Ilijom Mikulićem koji ih je odveo Mariofilu Mandiću čime je skupina uspješno infiltrirana među križare. Mariofil im je otkrio da križari imaju bazu u Čvrscopicu odakle je Božo Mandić zapovijedao križarskim skupinama, no nije želio otkriti preciznu lokaciju. Agenti UDB-e ipak nisu uspjeli zadobiti povjerenje svih križarskih zapovjednika pa je tako Mikrut bio sumnjiv Benku Penaviću koji je Mariofila upozorio da bude oprezan.⁶⁰

S obzirom na neuspjeh pokušaj uspostave zračne veze s inozemstvom, skupina Bože Mandića vratila se u Čope gdje su od Penavića primili vijest o likvidaciji Mariofilove skupine na Mosoru. Nakon toga križari odlaze u Vrde gdje su se sastali s Penavićem koji ih je obavijestio da se nije uspio povezati s nekom

57 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.2., Zapisnik sa slušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

58 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 129.

59 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 129.

60 *Isto*, 126-129.

organizacijom u Mostaru o kojoj im je govorio Vrban.⁶¹ Iako su pripadnici Prvog hercegovačkog ustaško-križarskog zdruha još tijekom ljeta uzvratili s kaznenim ekspedicijama protiv komunističke vlasti na području Širokog Brijega, kako upozorava povjesničar Hrvoje Mandić, najveći broj ubojstava izvršen je između rujna i prosinca 1946. te od veljače 1947. godine što Mandić objašnjava činjenicom da su napadi pojačani nakon likvidacije skupine Mariofila Mandića te nakon ubojstva zapovjednika Bože Mandića krajem siječnja 1947. na planini Čvrnsnici. Mandić zaključuje da je taj događaj označio slom Prvog hercegovačkog ustaško-križarskog zdruha nakon kojega su preživjeli križari djelovali neorganizirano i s ciljem osvećivanja Mandićeve smrti.⁶² Iako će širokobriješki križari opstati sve do 1951. godine, za njihovu eliminaciju ključne su upravo 1946. i 1947. godina. Naime, likvidacijom Mariofilove skupine zadan je veliki udarac Prvom hercegovačkom ustaško-križarskom zdruhu, a likvidacije križara nastavit će se i u narednim mjesecima. Tako je već 1. siječnja 1947. likvidirana skupina pod vodstvom Nike Vladića, a tijekom istog mjeseca ubijena su još četiri križara, a zarobljena dvojica.⁶³ Iako će do tijekom 1947. doći do pokušaja ponovnog okupljanja preživjelih križara i organizacije novog Zdruga, do kraja te godine većina križara bit će uhvaćena ili likvidirana. O ovim događajima više će riječi biti u drugom dijelu ovoga rada.

Djelovanje širokobrijeških križarskih skupina od likvidacije grupe Mariofila Mandića do reorganiziranja 1947. godine

O događajima koji su uslijedili nakon likvidacije skupine Mariofila Mandića na brdu Mosor u rujnu 1946. najviše je podataka sačuvano u dostupnim izjavama nekolicine uhićenih širokobrijeških križara iz kojih se doznaje da su razdoblje od jeseni 1946. do početka 1947. uglavnom proveli pokušavajući se opskrbiti zimnicom, pripremanjem skrovišta u kojima će prezimiti i općenito preživljavanjem. Riječ je uglavnom o osobama koje su se predale ili su zarobljene krajem 1947. ili početkom 1948. uz iznimku Ivana Lasića koji je uhvaćen 27. siječnja 1947. godine. Upravo je on prema navodima povjesničara

61 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

62 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 125.

63 *Isto*, 129.

Hrvoja Mandića bio ključan za likvidaciju zapovjednika Zdruga Bože Mandić 29. siječnja 1947. na Čvrsnici.⁶⁴

Iz Lasićeve izjave dane mostarskoj UDB-i dana 1. ožujka 1947. doznaje se da se Lasić križarima priključio u svibnju 1946. i do rujna iste godine bio je član Lončareve postrojbe nakon čega ga je Božo Mandić 20. rujna 1946. premjestio u skupinu Benka Penavića u kojoj se nalazio do zarobljavanja. S Penavićem je Lasić pošao iz Vrdi prema prostoru Crnča. Tijekom listopada 1946. u više navrata dolazili su u Gornji Crnač gdje su se sastajali s pripadnicima Lončareve grupe u kući neke Mare. Odlazili su i u Donji Crnač gdje su se susreli sa Škrobom. Upravo su ondje imali veći broj jataka, među kojima je bila i Mara Antišić, navodno glavna „odmetnička stanica“ u koje su se križari opskrbljivali hranom i informacijama. Sudeći prema Lasićevoj izjavi, kretanje ove skupine krajem je 1946. i početkom 1947. uglavnom bilo ograničeno na Dabilo i Crnač, odnosno prostore na kojima su križari mogli računati na potporu mještana. U međuvremenu je odlučeno da ova skupina izgradi kolibu na Gornjem Gvozdu u koju bi se smjestilo 25 križara koji su prema potrebi silazili u sela po hranu.⁶⁵

Lasićeve navode potvrđuju i nadopunjavaju izjave Ilije Ljubića i Stanka Čavara iz čijih se zapisnika sa saslušanja također doznaje više o zbivanjima nakon Lasićevog zarobljavanja. Između 9. rujna i 25. studenog 1946. Ljubić se krio samostalno sa Stipom Karačićem nakon čega su primili poruku Marka Lončara da mu se između 25. studenog i 1. prosinca 1946. pridruže u bunkeru u Vlačinama. Lončar se pojavio na dogovorenom sastanku u društvu Benka Penavića i Ivana Lasića te kazao Ljubiću da se Božo Mandić otišao skrivati s Jurom Šarićem, Lujom Knezovićem, Stojanom Zovkom i Šimunom Čorićem. U međuvremenu je Lončar uspio pronaći Milu Bošnjaka, Karla Karačića, Mirka Šaravanju i Matu Karačića, a zatim su locirani i Vinko Škrobo, Jozo Musa te Jozo Slišković zvani *Crni*. Na sastanku u Dabilu dogovorili su da će zimovati zajedno.⁶⁶ Dio iste skupine bio je i Stanko Čavar koji je u jesen 1946. pristupio Lončarevoj skupini. Krenuli su za Gradac gdje su se zadržali dva dana te zatim produžili na teren Gornjeg Crnča. Ondje su ostali oko tjedan dana i sastali se a Penavićem, Skokom, Ljubićem i drugim križarima. U narednim tjednima ova

64 *Isto*, 130

65 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

66 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 22.3.1948.

grupa povezala se s nekolicinom drugih grupa pa su se svi zajedno smjestili u kolibu u kojoj su imali zalihe hrane za koje su se pobrinuli Lončar i Penavić. Ondje su ostali do otprilike 20. siječnja 1947. kada su pojedini križari otišli u Crnač zbog nabavke hrane, a nakon povratka izvijestili su da su se predali „neki Crnčani koji su znali za tu kolibu“. ⁶⁷ Upravo je iz tog razloga 21. siječnja 1947. skupina napustila kolibu, a prije odlaska minirali su ulaz s namjerom da im u slučaju dolaska vojske eksplozija posluži kao upozorenje s obzirom na to da se novo skrovište nije nalazilo daleko od prethodnog. ⁶⁸ Križari su se razišli u manjim grupama pa je dio ostao pripremati novo skrovište, a Lasić je s Penavićevom skupinom otišao u Polog gdje su križari trebali preuzeti pisaću mašinu. Na povratku iz Pologa skupinu je napala vojska prilikom čega su se pojedini križari, među kojima je bio i Penavić odvojili, a Lasić je uhvaćen. ⁶⁹ Lasić je nakon zarobljavanja, ne samo izdao Mandićevu lokaciju, nego je na Okružnom sudu u Mostaru 1948. u predmetu protiv Vinka Pavkovića i drugih istaknuo kako je uz pripadnike Udbe osobno sudjelovao u Mandićevoj likvidaciji. Osim toga, Udbi je otkrio sve križarske baze i veze među križarima što je, kako Hrvoje Mandić ističe, komunističkim vlastima omogućilo potpuno slamanje širokobriješkog protukomunističkog vojnog otpora. ⁷⁰

U međuvremenu su otkriveni bunker i u Vlačinama gdje se skrivalo nekoliko križara među kojima i Šimun Burić, Jozo Musa i Neđo Jakovljević koji su prilikom napada vojske na spomenute bunkere poginuli, a Stipe Karačić i Stanko Zeljko su ranjeni. ⁷¹ Čavar je posvjedočio da su se preživjeli križari krajem siječnja i početkom veljače vraćali u novo skrovište. ⁷² Čini se da je taj bunker ostao neotkriven jer na skupinu koja se u njemu krila nije izvršena niti

67 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

68 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 24.3.1948.

69 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947. HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 24.3.1948. Mandić navodi da su omladince u Mokrom ubili Stanko Slišković, Jozo Musa, Stanko Karačić, Vinko Škrobo i drugi. Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 124.

70 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 130.

71 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 24.3.1948.

72 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

jedna akcija iako je nedaleko te lokacije vojska prolazila i vršila pretrase.⁷³ No, prema Ljubićevom kazivanju nakon Lasićevog zarobljavanja skupina se prebacila u pojam Bože Karačića u Crnču, a jedna grupa otišla je u Gradac pronaći Penavića i ostale križare koji su se bili odvojili tijekom napada vojske. Dana 18. veljače 1947. vratila se Lončareva grupa koja je pronašla Penavića i Božu Čavara, a koji su ih obavijestili da su pojedini križari ubijeni, neki se predali te da je uhvaćeni Lasić odveo vojsku i izdao Mandića koji je s još četvoricom križara ubijen u Čvrnici.⁷⁴ O ovom pokretu svjedočio je i Stanko Čavar rekavši da je krajem veljače 17 križara pod zapovjedništvom Marka Lončara krenulo na prostor Bara jer su na terenu gdje je bio bunker stalno izvođene vojne akcije, a križarima je ponestajalo i hrane.⁷⁵ U narednim tjednima skupina se kretala i na posuškom terenu, a hranom su se opskrbljivali u kolibama u kojima su seljaci pripremili zimnicu, ali su preko zime preseljeni. U međuvremenu je Lončareva grupa otišla na Ljubušku uhvatiti vezu sa Nevićevom skupinom, iako neuspješno. Nakon toga se Škrobina i Lončareva grupa uputila na teren Brotnja s namjerom da se ondje povežu s grupom u kojoj su se nalazili Marko Glavinić, Mate Vidović, neki Buntić i nekoliko drugih križara, u čemu navodno nisu uspjeli. Ostali križari predvođeni Benkom Penavićem uputili su se prema Donjem Crnču.⁷⁶

Na temelju ovih podataka može se zaključiti da su između listopada 1946. i veljače 1947. križari proveli u pripremljenim skrovištima, a kretanje su uglavnom ograničili na blizinu istih. Dolaskom nešto toplijeg vremena, dijelovi ove skupine počeli su se kretati na nešto širem geografskom prostoru s namjerom povezivanja s drugim skupinama, grupama i pojedincima koji su zimu proveli odvojeno od Penavićeve skupine. Čini se da je ovo okupljanje svih preživjelih križara i drugih bjegunaca bilo povezano s namjerama Benka Penavića koji je nakon ubojstva Bože Mandića krajem siječnja 1947. preuzeo zapovijedanje križarskih skupinama na hercegovačkom području. U ovom kontekstu okupljanja i reorganiziranja križarskih skupina i njihovih skrovišta zasigurno treba

73 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

74 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 24.3.1948.

75 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

76 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 26.3.1948.

gledati i podatak iz izjave Stanka Čavara da je s prostora Boričevca nekoliko križara otišlo na teren Rame s namjerom, kako im je Penavić kazao, „da ga se upozna“. ⁷⁷ Naime, prema Ljubićevoj izjavi Penavić je bio pripremio uputstva za stvaranje organizacije, te popisa ljudi sposobnih za vojsku kao i popisa oružja na terenu, navodno prema prethodnim Vrbanovim uputstvima. Upute je umnožio i dijelio u selima u kojima je pojedinim ljudima objašnjavao na koji način će se stvarati spomenuta organizacija. Također je tvrdio da iz inozemstva dolazi bivši ministar Nezavisne Države Hrvatske (NDH) Danijel Crljen s kojim se navodno sastajao i koji je rekao da će uskoro izbiti prevrat u zemlji u koju će također doći Englezi i Amerikanci. U selima je trebalo organizirati ljude sposobne za vojsku koji bi samostalno odabrali časnički i dočasnički kadar te ih naoružati s namjerom da u trenutku kada izbije rat budu spremni stupiti u borbu i preuzeti vlast. Navedena uputstva podijeljena su u Crnču, Dobrkovićima, Mokrom, Buhovu, Turčinovićima i Prohovu. Navodno je iste organizacije na terenu Brotnja trebala organizirati ranije spomenuta Škrobina grupa s kojom se nalazio i Lončar. Prema Ljubićevim saznanjima, s radom su započeli u Uzarićima i Ograđeniku, ali vojska ih je omela na prostoru Brotnja gdje su trebali surađivati s Buntićevom grupom. ⁷⁸

Sastanak s Lončarevom i Škrobinom grupom bio je zakazan za 20. travnja 1947. kod Bošnjakovih staja u Čabulji odakle su se križari povukli na lokalitet zvani Pomet na Gvozdu gdje su se odvojili. Ljubić je s Penavićem, Milom Bošnjakom, Božom Karačićem i još jednim križarom otišao preko Crnča u Grozdac, a pojedini križari otišli su prema Crnim Lokvama ponovo pokušati uhvatiti vezu s Nevićevom grupom. Povratkom na Gvozd Penavićeva i Ljubićeva skupina ondje je zatekla i Škrobinu grupu. Prema Ljubićevom sjećanju, ovo je svakako moralo biti krajem travnja ili početkom svibnja 1947. godine. Križari su se prebacili na Čvrscopicu gdje su se susreli s Mijom Krešom, a zatim su na Krešin poziv krenuli preko Bara prema Ljubuši. U Masnoj Luci su im se pridružili novopridošli križari Tomo Mandić, nekadašnji jatak skupine Mariofila Mandića, te Marijan Cire Naletilić i Slavko Naletilić. ⁷⁹

77 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

78 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 26.3.1948.

79 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 26.3.1948. HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 13.3.1948.

Na prostoru Ljubuše i Raduše zadržali su se oko dva tjedna, a povratkom na Blidinje su doznali da ih je tražila Nevićeva grupa s kojom su se susreli u Masnoj Luci i u kojoj su se također nalazili Jozo Brekalo zvani *Dusparušić*, Ante Glavaš, Ivan Pavković i Stanko Pavković. Pripadnici Nevićeve skupine obavijestili su ih da su Petar Ljubić zvani Čutić, Vinko Pavković, Mile Pavković i Jago Pavković ostali u selima i da se sa njima trebaju sastati u nekoj kolibi u Dabiju zbog čega je Penavić uputio Vinka Škrobu, Jozu Vidovića zv. *Busovača*, Božu Čavara i Stanka Sliškovića da s Čutićevom grupom stupe u kontakt, a ostali križari okupili su se na Dabilu.⁸⁰

U dostupnim je izjavama sačuvano i više podataka o zimovanju spomenute Nevićeve skupine i njezinom spajanju s bjeguncima koji su se krili pojedinačno ili u manjim grupama. Navedena skupina negdje je u studenom 1946. potražila zaklon u Vran planini gdje su naišli na Ivana Pavkovića i još nekoliko bjegunaca koji su se krili od 1945. godine. Ovi bjegunci ondje su zatekli i križara Miju Krešu zahvaljujući kojemu su doznali lokacije Sičajnih skrovišta i zaliha hrane što im je omogućilo preživljavanje. Nević se kod Kreše zanimao gdje bi se njegova skupina mogla opskrbiti hranom i skloniti preko zime. Od Nevića su doznali da se u Hercegovini „vode velike akcije protiv bande, pale kuće i ubija stanovništvo“, te da je njegova skupina posljednje vrijeme provela na hercegovačkom i imotskom području. Nekoliko dana nakon ovog susreta, Nevićeva skupina otišla je dalje u Vran izgraditi kolibu u kojoj će prezimiti.⁸¹ Bjegunci su se s Nevićem ponovno susreli u travnju 1947. kada je do bunkera u Gornjem Gvozdu u kojemu su se skrivali Ivan i Stanko Pavković naišao Nević u društvu Čutića, Dusparušića te Mile, Jage i Vinka Pavkovića koji su također znali lokaciju spomenutog skrovišta.⁸² Naime, Vinko, Mile i Jago Pavković razdoblje su od studenog 1946. do travnja 1947. proveli uglavnom u kolibi u Vranu uz kraći boravak na terenu Rame nakon čega su se spojili s Nevićevom skupinom.⁸³ U razgovoru s križarima Ivan Pavković doznao je da se tijekom zime Nevićeva skupina kretala na prostoru Vrana, Trebiševa i drugim hercegovačkim lokaci-

80 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 26.3.1948.

81 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

82 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

83 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.5., Izjava Vinka Pavkovića, 15.3.1948.

jama. Nević ih je pozvao da mu se priključe i da s njegovom skupinom krenu prema Širokom Brijegu gdje su trebali uhvatiti vezu s Benkom Penavićem. No, kako Ivan Pavković nije bio dobrog zdravlja, on i Stanko Pavković odlučili su zadržati se na istoj lokaciji.⁸⁴ Nević i pripadnici njegove skupine Vinko i Jago Pavković kasnije su se vratili na lokaciju na kojoj su se skrivali Ivan i Stanko Pavković te ih obavijestili da su se sastali s Penavićem i da odlaze na još jedan sastanak s njim kod Mučinovca. No, Penavić je odgodio sastanak jer na njega nije uspio stići Škrobo i neki drugi križari. Ivan Pavković smješta ovaj događaj na Bijelim Stijenama u početak lipnja 1947. godine.⁸⁵

O dogovorima za sastanke s ciljem reorganiziranja preživjelih križara doznaje se i iz izjave Ilije Ljubića koji je napomenuo da je Penavić uputio Stipu Brekala Nevića, Antu Glavaša, Stanka Pavkovića, Marijana Naletilića i Slavka Naletilića na teren Crnih Lokava da pronađu Škrobinu i Čutićevu grupu s namjerom da se oko 18. ili 20. lipnja 1947. svi okupe na Dabilu. Ipak, potraga za Škrobinom i Čutićevom grupom bila je neuspješna pa su se nakon jednodnevnog sastanka križari opet razdvojili s dogovorom da se oko 25. lipnja svi okupe na dogovorenom mjestu.⁸⁶ Na temelju dostupnih podataka može se zaključiti da se Pavković referirao na prvi dogovoreni sastanak koji je, prema Ljubićevim navodima odgođen za 18. ili 20. lipnja, a zatim i 25. lipnja iste godine. Svakako je riječ o važnom događaju kojega je zakazao Penavić s namjerom da održi sastanak svih križara, a koji je odgođen upravo zato što se sve križarske grupe nisu uspjele okupiti u naznačeno vrijeme. Značaj spomenutih događaja potvrđuje upravo iskaz Ivana Pavkovića koji je naveo da je na sastanku s Penavićem doznao da je Penavić u tom trenutku nastojao okupiti rascjepkane križarske skupine i staviti ih pod svoje zapovjedništvo, a okupljenima je kazao da održava veze s inozemstvom i da je ovlašten svakom križaru dati položaj i čin. Iako tom prilikom prema Pavkovićevom sjećanju nisu dodjeljivani nikakvi činovi, Penavić je istaknuo da je Bariša Skoko zamjenik zapovjednika Zdruga i zapovjednik jedne bojne. Zapovijedanje drugim bojnama preuzeli su Škrobo i Nević. S obzirom na odsustvo pojedinih križara, izvršen je tek djelomični raspored prema bojnama. Penavić je spomenuo da su zimu 1946./1947. križari proveli

84 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

85 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

86 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 27.3.1948.

rascjepkani, no da naredne zime tako neće biti. Naredni sastanak koji se trebao održati nakon 10 do 15 dana zakazan je na Čvršnjici⁸⁷, odnosno vjerojatno u drugoj polovici lipnja, kako se da naslutiti iz Ljubićeve izjave. O Penavićevoj namjeri o čvršćem povezivanju preostalih križarskih grupa svjedoči i Ljubićeva napomena da je na sastanku krajem lipnja 1947. Penavić predložio „da se od tada grupe ne kreću po terenu nepozvane, nego da se među njima održava češći kontakt i da se uvijek zna gdje će se nalaziti koja grupa, a u vezi sa tim dalje je predložio da se radi upoznavanja terena ljudstvo iz grupa izmiješa, kako bi se moglo kada postane opasno na jednom prostoru, prebaciti na drugi“. Ovo je naročito bilo važno jer pripadnici Nevićeve skupine nisu poznavali teren Penavićeve skupine kao ni kontakte na tom prostoru i obratno.⁸⁸

Na temelju citiranih izjava može se zaključiti da su razdoblje od likvidacije skupine Mariofila Mandića na brdu Mosor u rujnu 1946. do travnja 1947. može podijeliti na dvije faze. Prvi dio navedenog razdoblja širokobriješki križari uglavnom su proveli fokusirajući se na pripremu hrane i skrovišta za zimu. Tijekom zime kretanje na širem geografskom prostoru zabilježila je tek Nevićeva skupina dok su se ostale grupe uglavnom zadržavale na lokacijama na kojima su imale osigurane zalihe hrane. Pojedine manje grupe bjegunaca završetkom su zime počele pristupati postojećim križarskim skupinama, a pridružili su im se i novi odbjegli mještani. Dolaskom proljeća započinje intenzivnije kretanje preživjelih križara, vjerojatno iz sigurnosnih razloga s ciljem izbjegavanja vojnih akcija te uspostavljanja kontakta među pojedinim grupama s namjerom stvaranja mreže križarskih organizacija u selima, ali i ponovne uspostave hercegovačkog križarskog Zdruga o kojemu će više riječi biti u narednom dijelu rada.

Obnova hercegovačkog križarskog Zdruga u ljeto 1947. godine

O sastanku svih križara na Čvršnjici tijekom kojega je obnovljen hercegovački križarski Zdrug sačuvano je nekoliko izjava na temelju kojih je zbog nepodudaranja u detaljima nešto teže rekonstruirati događaje koji su uslijedili tijekom i nakon navedenog sastanka. Ipak, iz Ljubićeve izjave doznaje se da je

87 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

88 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 29.3.1948.

pred polazak njegove grupe iz Dabila odlučeno da će se naredni sastanak održati sredinom srpnja 1947. u Gvozdu ili Čabulji s napomenom da križari ne dolaze dok ih se pismeno ne obavijesti. Naknadno je Ljubićeva grupa obaviještena da je sastanak odgođen za 10. kolovoza 1947., a trebao se održati u Čabulji.⁸⁹ Prema Ljubićevom sjećanju, sastanak je naposljetku održan oko 10. kolovoza iste godine na lokaciji zvanoj Razvale u Čvrnici.⁹⁰

O ovom sastanku svjedočio je i Ivan Pavković koji u svojoj u svojoj izjavi potvrđuje da su se nakon prvog sastanka Penavić i ostali križari kretali po hercegovačkom terenu pokušavajući uspostaviti kontakt s onim križarima koji nisu nazočili prvom sastanku. Pavkoviću i križarima koji su ostali na Bijelim Stijenama Penavić je kazao da će navratiti kod njih nakon povratka s terena te će se zajedno uputili na Čvrnicu. Penavić se doista vratio nakon desetak dana nakon čega su se zajedno uputili na Čvrnicu gdje su se sastali sa Skokinom, Nevićevom i Škrobinom skupinom, odnosno ukupno 28 križara, a nedostajala je grupa od osam križara koji se nisu pojavili.⁹¹ Prije početka sastanka Penavić je održao govor u kojemu je iznio potrebu formiranja zdruga kao vojne postrojbe koja je trebala djelovati organizirano „jer da njegova veza preko Mostara, Zagreba i Sarajeva sa inostranstvom govori o skoroj propasti postojećeg stanja u FNRJ i brzom dolasku Engleza i Amerikanaca“⁹², čime ovaj govor veoma podsjeća na govor Bože Mandića koji je održan prilikom uspostave Zdruga u ljeto 1946. godine. Nadalje, Penavić je predložio da narednu zimu križari zajednički zimuju organizirani u skupine od dviju bojni.⁹³ O organizaciji zimovanja nešto je više detalja sačuvano u izjavi Vinka Pavkovića koji je naveo da se s idejom o zajedničkom zimovanju nije složio Nević kojemu je Škrobo odgovorio da „on svaku Benkinu riječ brani sa oružjem“. U razgovoru s Mijom Krešom, Vinko Pavković doznao je da su križarski zapovjednici na čelu s Penavićem zaključili da bi mogla biti proglašena nova amnestija zbog čega bi se veći broj križara predao što bi njima onemogućilo opstanak. Narednog dana zaključeno

89 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 29.3.1948.

90 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 29.3.1948.

91 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

92 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 29.3.1948.

93 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

je da se ipak zimuje u dvjema ili trima grupama. Prvu bi predvodili Penavić i Jozo Slišković Crni, drugom grupom bi zapovijedali Vinko Škrobo i Bariša Skoko, a u trećoj bi grupi, ako bi bila oformljena, bili Jozo Brekalo Dusparušić i Jozo Vidović Busovača. Prema Pavkovićevim navodima, pojedini križari nisu bili u najboljim odnosima sa Škrobom i Brekalom zbog čega je odlučeno da će moći prelaziti u druge grupe ako ne budu zadovoljni rasporedom.⁹⁴ Ljubić se, pak, prisjećao da je rasprava o zapovjednicima bojna i satnija te dodjeli činova trajala dugo, a kako nije postignuta suglasnost, osnovana je komisija u kojoj su bili Bariša Skoko, Božo Čavar, Mirko Šaravanja, Jago Pavković, Ivan Pavković i Stipe Brekalo Nević. Komisija je dala svoje prijedloge nakon čega je Penavić izvršio raspored ljudstva prema bojnama te odredio rukovodstvo zdruza, bojna i satnija.⁹⁵ Istom je prilikom mlađim križarima odlučio dodijeliti činove, a starijima, među kojima je bio i Ivan Pavković, kazao je da trebaju zauzeti položaje u civilnim vlastima. Nakon toga je Penavić izvršio raspored prema grupama i križari su se razišli.⁹⁶ I Slavko Naletilić također spominje dvodnevni križarski sastanak, doduše s napomenom da se nisu pojavili jedino Petar Ljubić Čutić i Stanko Zeljko te u svojoj izjavi potvrđuje teme o kojima se razgovaralo.⁹⁷

Iako se ove izjave međusobno potvrđuju, u pojedinim izjavama nedostaju detalji koje je moguće upotpuniti Naletilićevom izjavom iz koje se također doznaje da su na spomenutom sastanku Penavić i Škrobo dobili čin satnika, Bariša Skoko čin natporučnika, Stipe Brekalo Nević, Jago Pavković, Ilija Ljubić i Jozo Vidović Busovača čin poručnika, a Jozo Brekalo Dusparušić, Karlo Karačić i Stanko Zeljko čin zastavnika.⁹⁸ Stanko Čavar u svojoj izjavi navodi i to da su mlađim križarima poput Stanka Sliškovića, Bože Čavara, Ante Glavaša i Ante Bulića dodijeljeni dočasnički činovi pa je tako njemu dodijeljen čin stražnika, odnosno starijeg vodnika.⁹⁹ Zdrug kojim je zapovijedao Penavić uz Barišu Skoku kao zamjenika bio je podijeljen na bojne i satnije. Bojnama su zapovijedali Vinko Škrobo, Jozo Vidović Busovača, Stipe Brekalo Nević te

94 Vinko Pavković, saslušanje, 6.4.1948.

95 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 29.3.1948.

96 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 13.3.1948.

97 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

98 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

99 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

Ilija Ljubić¹⁰⁰ ili Jago Pavković¹⁰¹, a satnijama Jozo Brekalo Dusparušić, Karlo Karačić, Stanko Zeljko, Jago Pavković i Mijo Krešo.¹⁰² No, u Ljubićevoj je izjavi zabilježen precizniji popis zapovjednog kadra pa je tako navedeno da su zapovjednici satnija u I. bojni bili Stipe Karačić i Stanko Slišković, u II. bojni Ilija Ljubić i Karlo Karačić, u III. bojni Vinko Pavković i Mile Bošnjak te u IV. bojni Jozo Brekalo Dusparušić i Stanko Zeljko, iako Ljubić nije bio potpuno siguran u Zeljkovu dužnost u Zdrugu. Karlo Karačić bio je zapovjednik stožerne satnije, ali je određeno da njegova satnija bude sastavni dio druge bojne.¹⁰³ S obzirom na to da nitko nije dodijeljen bojni Joze Vidovića Busovače, on se privremeno kretao s Vinkom Škrobom.¹⁰⁴ Određeno je da u slučaju Penavićeve pogibije zapovjednu dužnost preuzme Vinko Škrobo.¹⁰⁵ Penavić je naredio zapovjednicima grupa da se pobrinu za zimnicu i smještaj.¹⁰⁶ Unatoč korištenju naziva „bojna“ i „satnija“, riječ je ustvari bila o veoma malim skupinama pa su tako pojedine satnije bile tek tročlane grupe. Štoviše, Ljubićeva „bojna“ bila je četveročlana grupa bez satnija. Nakon razgovora o ustroju Zdruga netom pridošli križari, među kojima je bio i Slavko Naletilić, položili su prisegu kojom su se Benku Penaviću zakleli na vjernost.

Nakon sastanka svi su križari, osim Mije Kreše i Mile Križanovića koji su upućeni u Bosnu, navodno otišli u Rosulju gdje su se podijelili pa je Penavić sa svojom skupinom ostao u Rosuljama.¹⁰⁷ No, ovaj navod ne odgovara sjećanjima Stanka Čavara. Naime, on je tvrdio da su poslije sastanka sve grupe krenule zajedno za Dabilo gdje su se zadržali jedan dan i tada se počeli razilaziti. Većina križara ostala je u Dabilu, a Penavić, Mirko Šaravanja, Ilija Ljubić, Karlo Karačić, Božo Čavar, Stanko Slišković i Stanko Čavar krenuli su na teren Crnča

100 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

101 Stanko Čavar navodi Jago Pavkovića kao zapovjednika jedne bojne umjesto Ilije Ljubića. HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948. Isto potvrđuje i Ilija Ljubić u svojoj izjavi od 29.3.1948.

102 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

103 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 29.3.1948.

104 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

105 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 29.3.1948.

106 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

107 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

gdje su ostali tri dana i zatim se prebacili na teren Graca gdje su se podijelili pa je Penavić s nekoliko križara otišao na prostor Brotnja odakle se vratio nakon dva dana.¹⁰⁸ Ljubić je potvrdio da su se križari razišli podijeljeni u trima skupinama od kojih je, prema njegovim navodima, Nevićeva otišla prema Drinovcima navodno preuzeti streljivo, druga grupa je krenula prema Crnču, a treća skupina na čelu s Penavićem otišla je prema Bogodolu.¹⁰⁹ Jedna grupa sastala se i s osobom iz Mostara koja je trebala popraviti radiostanicu u posjedu Nevićeve skupine, a također su zabilježene i pljačke zadruga.¹¹⁰

Tijekom ovog razdoblja započela je i priprema zimnice što je bio najvažniji razlog zbog kojega su pojedine grupe povremeno odlazile na različite terene. Tako je navodno Stipe Brekalo Nević naredio Jozi Brekali Dusparušiću da njegova grupa pođe u Polja i Kedžaru s ciljem prikupljanja brašna i ostale hrane. Ondje su se zadržali desetak dana tijekom kojih su prikupili oko 300 kg brašna i 50 kg masla koje su pohranili u sanduke negdje kod Kedžare.¹¹¹ U ovoj skupini bio je i Vinko Pavković koji u svojoj izjavi ističe da su u Vranu susreli Miju Krešu i Milu Križančevića – Bošnjaka koji su se prethodno kretali na prostoru Rame. Na sektoru Trebiševa na ovu je skupinu izvršena vojna akcija pa se skupina razbježala. Pavković se s Krešom i Ilijom Nevistićem udaljio u smjeru šume zvane Dašnik gdje su narednog jutra ponovno napadnuti prilikom čega su Nevistić i Krešo poginuli, a Pavković se uspio sakriti. Tijekom dana naišao je na Stipu Brekala Nevića, Barišu Skoku i Tomu Mandića te se s njima prebacio u Čvršnicu. Ondje su zatekli Ivana Pavkovića, Stanka Pavkovića, Milu Bošnjaka i Slavka Naletilića od kojih su doznali da je poginuo Jago Pavković.¹¹² Prema sjećanju Slavka Naletilića, istom prilikom poginuli su i Stanko Slišković i Jozo Slišković Crni.¹¹³

Iz Čvršnice okupljeni su križari otišli u Doljane gdje su se opskrbili hranom i zatim produžili u šumu Muharnicu gdje su predanili i potom otišli u Polja. Iz

108 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

109 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 30.3.1948.

110 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 30.3.1948.

111 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

112 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.5., Zapisnik sa saslušanja Vinka Pavkovića, 6.4.1948.

113 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

Polja su se uputili u Bare gdje su zatekli Benka Penavića, Karla Karačića i Stipu Karačića nakon čega su otišli u Rakitski Gvozd.¹¹⁴ Ove navode potvrđuje i Vinko Pavković koji je tvrdio da se u Čvrnsnici nisu zadržavali nego su se odmah vratili u Muharnicu gdje su ostali četiri dana. Kako su imali veoma malo hrane, prebacili su se ponovo preko Čvrnsnice u smjeru Bara gdje su zatekli Penavića s jednom skupinom križara i gdje su se u seljaka opskrbili hranom. Penavić je sa Skokom i Nevićem dogovorio da iste noći izvrše pokret u Rakitski gvozd gdje su predanili. Ondje je Penavić razgovarao s Brekalom i Skokom nakon čega je izvršio raspored prema grupama koje su trebale otići na teren. U Pavkovićevu grupu dodijeljeni su Brekalo Dusparušić kao zapovjednik, Slavko Naletilić, Stanko Čavar te Marijan Naletilić ili Tomo Mandić.¹¹⁵ Izjava Stanka Čavara o ovim događajima razlikuje se u pojedinim detaljima. Tako on tvrdi da su se na terenu Muharnice zadržali 5-6 dana i zatim se prebacili na Bare gdje su pronašli Penavića, Stipu Karačića, Mirka Šaravanju i još jednog križara. Iste noći prebacili su se na teren Dabila gdje su ostali jedan dan i ondje se podijelili. Jozo Brekalo Dusparušić, Vinko Pavković, Slavko Naletilić i Stanko Čavar otišli su u smjeru Rakitskog gvozda, a ostale grupe ostale su na istoj lokaciji i Čavaru je ostalo nepoznato jesu li se nekamo udaljile.¹¹⁶

Iako je precizna kronološka rekonstrukcija zbivanja tijekom ljeta 1947. otežana uglavnom zbog određenih nepreciznosti i odstupanja u pojedinim izjavama, na temelju dostupnih dokumenata ipak se može zaključiti da su početkom ljeta 1947. križarske grupe bile fokusirane na uspostavljanje kontakata s drugim raspršenim grupama s ciljem održavanja zajedničkog sastanka. Riječ je ustvari o dvama ili trima sastancima koji su održani tijekom tog ljeta, uz napomenu da se o ključnim pitanjima organizacije Zdruga razgovaralo tek na posljednjem sastanku kojemu je nazočio i najveći broj preživjelih križara. S obzirom na donesene odluke o zimovanju, nakon sastanka križari su snage usmjerili mahom prema prikupljanju i skladištenju zimnice. Tijekom istog razdoblja na ove skupine izvršene su vojne akcije prilikom kojih je poginulo nekoliko pripadnika što je dovelo do daljnjeg osipanja pojedinih grupa u sastavu Zdruga.

114 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

115 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.5., Zapisnik sa saslušanja Vinka Pavkovića, 6.4.1948.

116 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

Raspad Zdruga krajem 1947. godine i smrt Benka Penavića

Kako je istaknuto u prethodnom dijelu rada, već krajem ljeta 1947. križarske skupine u skladu s prethodnim dogovorima fokusirale su se na pripremu zimnice. No, upravo će tijekom ovog razdoblja doći do daljnjeg raslojavanja širokobrijeških skupina, predaje pojedinih križara i konačnog sloma širokobriješkog vojnog protukomunističkog otpora.

U rujnu 1947. je prema Naletilićevom kazivanju Penavić iz Rakitskog Gvozda poslao Slavka Naletilića, Jozu Brekala Dusparušića, Vinka Pavkovića, Stanka Čavara i Tomu Mandića u Crne Lokve po duhan, iako se čini da su se u ovoj skupini nalazila još najmanje trojica križara: Bariša Skoko, Ante Glavaš i Mile Križanović.¹¹⁷ Ova je skupina, krenuvši preko Rakitskog Gvozda, naišla na četvoricu ljudi koji su cijepali drva, a među njima je bio i brat Frane Reze od kojega je Brekalo doznao gdje se Rezo nalazi. Rezu su zatekli pred njegovom kućom i ondje ga objesili na bukvu nakon čega su otišli u Crne Lokve gdje su ostali pet dana i gdje je Brekalo od neke Kate dobio pismo iz Posušja s porukom da dođe po strojnicu i streljivo.¹¹⁸ Naletilićeve navode potvrdio je Vinko Pavković istaknuvši da je Brekalo objasnio da Rezu treba ubiti „jer križare prijavljuje vlastima“.¹¹⁹ Nekoliko dana kasnije ova se grupa u Vranu susrela s Nevićevom skupinom te su zajedno izvršili pokret prema Bugojnu. Ondje se nisu povezali i s jednom grupom, a teren na koji su otišli poznavao je Stipe Brekalo Nević.¹²⁰ Ove tvrdnje potvrđuje i Slavko Naletilić koji je trajanje boravka na bugojanskom prostoru procijenio na oko 15 dana¹²¹, a Vinko Pavković na sedam ili osam dana.¹²² Stanko Čavar, pak, ovaj događaj datira u rujan 1947. naglašavajući u prvoj izjavi da se spomenuta skupina oko Bugojna ipak zadržala znatno

117 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

118 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948. U zapisniku sa saslušanja Ilije Ljubića kao datum Rezine likvidacije naveden je 28. rujan 1947. HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 16.3.1948.

119 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.5., Zapisnik sa saslušanja Vinka Pavkovića, 15.3.1948.

120 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

121 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

122 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.5., Zapisnik sa saslušanja Vinka Pavkovića, 6.4.1948.

duže, odnosno oko mjesec i po dana.¹²³ U drugoj Čavarovoj izjavi govori o 20 do 25 dana na istom prostoru.¹²⁴ U svakom slučaju riječ je o događajima koji su se zbili tijekom rujna pa najkasnije do kraja listopada 1947. godine iako ostaju nejasni razlozi boravka na spomenutom prostoru.

Nakon povratka iz Bosne ovu je skupinu napala vojska kod sela Konjdozac nedaleko Rame nakon čega su se povukli prema Prozoru gdje su u skrili u jednom selu i zatim se preko Vrana vratili u Crne Lokve gdje su ostali tri dana.¹²⁵ Vinko Pavković navodi da su se ondje pojedini križari odvojili. Pavkovićeva grupa naišla je na Petra Ljubića Čutića i Stanka Zeljka s još trima osobama. Skupina je izvršila pokret prema Rujnu gdje su predanili i krenuli na sektor Ružića gdje su opljačkali zadrugu. Tijekom noći prebacili su se na Drinovačko brdo gdje su Čutić i Dusparušić ubili Jelu Tomas. Nakon izvršenog ubojstva skupina se udaljila u smjeru Crnih Lokava gdje su se opet podijelili. Dusparušić je Pavkovića izdvojio u zasebnu skupinu sa Stankom Pavkovićem i Milom Ćorićem. Krenuli su za Rakitski gvozd gdje se od ove grupe rastao Mile Ćorić. Vinko Pavković i Stanko Pavković uputili su se u Vran gdje su ostali do nekoliko dana prije Božića kada su krenuli prema Jasikovici i ondje se zadržali do predaje. Na tom terenu naišli su i na Ivana Pavkovića. Tijekom tog razdoblja nisu se sukobljavali s vojskom niti su održavali kontakte s civilima. Čuvši da je proglašena amnestija, odlučili su predati se.¹²⁶ S obzirom na to da se na čitavom sektoru Vran planine nalazila vojska, trojica križara krenula su prema Rami s ciljem da se povežu sa seljacima u Lugu. Ondje su pronašli Matu Pavkovića iz Izbična i uputili ga u rodno mjesto da obavijesti narodni odbor o njihovoj lokaciji i predaji pod uvjetom da se predaju odbornicima. U međuvremenu povukli su se na ugovoreno mjesto na planinu Rogulju nedaleko od Prozora gdje su tri dana kasnije došli odbornici s kojima je na teren izišao neki oficir iz Prozora kojemu su se križari predali i s njim pošli u Prozor.¹²⁷

Prema Naletilićevom sjećanju, njegova se grupa nakon boravka u Crnim

123 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 15.3.1948.

124 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

125 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

126 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.5., Zapisnik sa saslušanja Vinka Pavkovića, 6.4.1948.

127 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.3., Izjava Ivana Pavkovića, 14.3.1948.

Lokvama vratila u Vran gdje ih je vojska ponovno napala. Tom prilikom izgubili su vezu s križarom Antom Glavašem, što implicira da je i on doista bio dio navedene skupine. Preko Rakitskog Gvozda skupina se vratila u Crnač gdje su se opet razdvojili pa su Bariša Skoko, Mile Križanović i Tomo Mandić krenuli na jednu stranu, a Slavko Naletilić i Stanko Čavar otišli su u rodno selo, no ondje nikoga nisu zatekli s obzirom na to da su njihove obitelji bile iseljene. U kućama su pronašli nešto hrane te zatim otišli u Ljuti Dolac kod tetke Stanka Čavara gdje su ostali dva dana. Nakon toga krenuli su u Turčinoviće kod Naletilićeve tetke Jele Bubalo te zatim preko Mokroga otišli na prostor Crnča. Ondje je Naletilić čuo brata kako ga doziva, no nije mu se htio javiti. On i Čavar pomislili su da je možda proglašena amnestija pa su otišli do kuće odbornika Bože Naletilića gdje im je rečeno da se mogu predati zbog čega su sutradan otišli javiti se kapetanu Lovri Kovačeviću u Široki Brijeg.¹²⁸ Ove navode potvrdio je i Stanko Čavar.¹²⁹

U međuvremenu vojska je nastavila napadati i križare koji su ostali u Čvrtnici što je također znatno pridonijelo osipanju preostalih skupina. Tako se od svoje grupe odvojio Ilija Ljubić s još dvojicom križara. Susreli su i Milu Bošnjaka i Tomu Mandića te su se nastavili zajedno skrivati u Čvrtnici i Vranu do 19. studenog 1947. godine. Tada su pošli prema selima, ali ih je vojska napala u Gornjem Crnču gdje su ubijeni Mirko Šaravanja i Božo Čavar. Ljubić se s ostalima nastavio skrivati oko Crnča do 29. prosinca 1947. kada su se prijavili vlastima.¹³⁰ Krajem 1947. je stradao i Penavić koji si je oduzeo život u Bogodolu gdje su ga opkolili pripadnici UDB-e, KNOJ-a i Jugoslavenske armije (JA). Tijelo mu je bilo izloženo u središtu Širokog Brijega.¹³¹ Na sličan će način pripadnici UDB-e postupiti i 1948. kada su na mostu preko Lištice izložili tijelo križara Vinka Škrobe koji je ubijen kod Ugrovače, na prostoru Visoke Glavice.¹³² Škrobo je bio teško ranjen 1947., no uspio je umaknuti i preživjeti zahvaljujući skrbi Anice Čavar zvane *Djevojka* koju je UDB-a ubila 27. prosin-

128 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.4., Izjava Slavka Naletilića, 24.3.1948.

129 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.6., Zapisnik sa saslušanja Stanka Čavara, 9.4.1948.

130 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 31.3.1948.

131 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 651.

132 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 131.

ca 1947. godine.¹³³ Ista sudbina je krajem 1947. zadesila i Mandu Vrljić koja je s Jurom i Franom Vrljićem zbog skrivanja ranjenog Benka Penavića likvidirana ispred crkve u Gorancima.¹³⁴

Uhićeni križari Vinko Pavković, Božo Karačić, Stanko Ćavar, Milan Bošnjak, Ivan Pavković i Slavko Naletilić presudom su Okružnog suda u Mostaru 24. svibnja 1948. osuđeni na smrt i strijeljani od pripadnika Narodne milicije dana 4. kolovoza 1948. kod Južnog logora, iza vojničkog groblja u Mostaru. Ilija Ljubić, Tomislav Mandić, Slavko Pavković i drugi osuđeni su na dvadeset godina robije, dok je Ivan Lasić osuđen na deset godina zatvora koje je odslužio u Zenici.¹³⁵ Represija UDB-e rezultirat će i uhićenjem mostarsko-duvanjskog biskupa Petra Čule koji je u ljeto 1948. zajedno sa skupinom svećenika iz njegove biskupije optužen za povezanost s „rukovodiocima naoružane ustaško-križarske odmetničke bande“ s hercegovačkih prostora uključujući Božu Mandića, Niku Vladića, Marka Lončara, Benka Penavića, Vinka Škrobu, Mariofila Mandića, Stjepanom Sičajom – Geganom i drugima. Biskup Čule u montiranom je sudskom procesu osuđen na 11 godina i šest mjeseci zatvora, od čega je izdržao 7 i pol godina.¹³⁶

Zaključak

Kako je istaknuto u uvodnom dijelu, rad se fokusirao na razdoblje djelovanja širokobrijeških križara u razdoblju nakon rujna 1946. kada unatoč uputama Ante Vrbana križari nisu uspjeli uspostaviti zračnu vezu s emigracijom te kada je zadan jak udarac širokobriješkim križarima likvidacijom deseterice križara na brdu Mosor. Rad završava događajima krajem 1947. kada je konačno uništen hercegovački križarski zdruk, a zarobljeni križari osuđeni su na smrt ili višegodišnje kazne. Iako će se pojedini križari i male grupice nastaviti skrivati do 1951., kraj 1947. može se smatrati razdobljem konačnog sloma hercegovačkog križarskog zdruka jer nema naznaka da je u narednim godinama bilo pokušaja njegove obnove, naročito uzevši u obzir malobrojnost preživjelih križara koji su se još uvijek nastavili skrivati.

U prvim mjesecima nakon likvidacije grupe križara na čelu s Mariofilom

133 *Isto.*

134 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 660.

135 Mandić, „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“, 131.

136 Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, 657.

Mandićem u rujnu 1946., preživjeli križari raštrkani u nekoliko manjih grupa fokusirali su se na preživljavanje i pripremu hrane za zimu. Tijekom tog razdoblja, odnosno sve do početka proljeća 1947., zadržavali su se uglavnom u blizini sela u kojima su mogli računati na pomoć lokalnog stanovništva. Uhićenjem i izdajom križara Ivana Lasića, jugoslavenski represivni organi uspjeli su likvidirati Božu Mandića. Stoga je početkom proljeća 1947. zapovjedništvo preuzeo Benko Penavić koji je nastojao okupiti preživjele križarske grupe, kao i pojedince koji su se sami skrivali u hercegovačkim planinama, s namjerom ponovne uspostave križarskog Zdruga. Unatoč poteškoćama, grupe su se uspjele povezati i tijekom ljeta 1947. održati nekoliko sastanaka. Na jednome od njih doista je uspostavljen Zdrug, no, on je bio kratkog vijeka. Naime, krajem ljeta 1947. križari su započeli s pripremom zimnice za nadolazeću zimu 1947./48. što ih je prisililo na pojačano kretanje na širem hercegovačkom prostoru. Ujedno su bili izvrgnuti stalnim napadima jugoslavenske vojske tijekom kojih su pojedini križari izgubili život što je dovelo do daljnjeg slabljenja Zdruga. Ovo je primoralo križare na brzo prebacivanje s terena na teren te je onemogućilo dogovorene križarske sastanke. Tako se 20. rujna 1947. nije održao sastanak u Vrdima jer su Penavić i neki drugi križari uspjeli stići tek 30. rujna. Iako je novi sastanak zakazan za 8. listopada, ni on se nije održao jer na njega nije uspjela stići Nevićeva skupina. U međuvremenu je Penavić nastojao doznati što više informacija o okolnostima ubojstva Bože Mandića.¹³⁷ Pritisak jugoslavenskih represivnih organa primorao je Penavićev Zdrug na daljnje cijepanje i raslojavanje koje je rezultiralo većim brojem malih grupa koje su se, čuvši da je proglašena nova amnestija, počele predavati što je označilo i konačan kraj Zdruga. Pojedini križari ubijeni su, a stradali su i njihovi jataci. Važno je napomenuti da je preciznija rekonstrukcija ovih događaja znatno otežana zbog brojnih nepodudaranja u detaljima u dostupnim zapisnicima sa saslušanja uhićenih križara. Također ostaju nepoznate okolnosti u kojima su uhićeni križari davali citirane izjave zbog čega sačuvane izjave treba uvažiti s oprezom uz nepodudaranja u detaljima i kronološke nejasnoće kao moguću posljedicu takvih okolnosti.

137 HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 31.3.1948.

Popis izvora i literature

Izvori

HR-DAS-409-SUP za Dalmaciju. Hrvatska, Državni arhiv u Splitu, Split, fond 409, Sekretarijat za unutrašnje poslove za Dalmaciju.

HR-HDA-2088-Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 2088, Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.

Literatura

Lučić, Ivo. „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“. *Časopis za suvremenu povijest*, 42 (2010.), 3: 631-670.

Mandić, Hrvoje. „Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriježke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine“. *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 15 (2020), 23: 109-136.

Radelić, Zdenko. 2011. *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.* Zagreb. Alfa.

Anti-Communist Resistance in Herzegovina: The Actions of the Široki Brijeg Crusader Groups After the Assassination of Mariofil Mandić and the Breakdown of the Zdrug (1946–1947)

Summary

With the end of the Second World War and the establishment of communist regime, a new period of modern Croatian history began. This was marked by various forms of repression, especially towards those perceived by the communist regime as its enemies. Among them, there were armed units, as well as their supporters, the so-called “jataci”. Nevertheless, the crusader resistance movement survived until the beginning of the 1950s, and the activities of crusader groups in this period was particularly intense in the Dalmatian and Herzegovinian areas due to the configuration of the terrain and demographic characteristics. The influence of crusader groups was especially strong in the area of Široki Brijeg, as evidenced by the preserved documents of the Communist Party of Yugoslavia. Although the beginnings of Croatian post-war anti-communist resistance in Herzegovina are linked to the activities of Stjepan Sičaja Gegan in the area of Rama, i.e. the mountain of Vran, his death shifted the focus of the crusaders’ activities in Herzegovina to the Široki Brijeg area where Božo Mandić took command of the surviving Crusaders. He founded the First Herzegovinian Ustasha Crusader Division (“Zdrug”) at the end of June 1946 under his command. However, in September of the same year, the Yugoslav repressive organs succeeded in executing one of the Zdrug’s group, which inflicted a heavy blow on the Crusaders of Široki Brijeg. Therefore, the Crusaders spent the autumn of 1946 mainly preparing supplies for winter and until the beginning of spring 1947, they mostly stayed near the villages where they were able to count on the support of the locals. Meanwhile, Božo Mandić was killed at the end of January 1947. At the beginning of spring 1947, scattered surviving crusader groups under the command of Benedikt “Benko” Penavić began to reconnect with the intention of establishing a new “Zdrug”, which occurred during the summer of 1947. However, there were very few Crusaders left at this point and due to the communist repression against the local population, it was difficult to gather food and other necessities. Relying on available documentation in Croa-

tian archives, this paper focuses on the period from the end of 1946 to the death of Benko Penavić at the end of 1947.

Keywords: Hercegovina, crusaders, anti-communist resistance, Široki Brijeg, Zdrug.

